

О.Лукашевич

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ 20-30-х рр. ПРО ПОБУТ ТА ДОЗВІЛЛЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Українське село завжди викликало до себе велику цікавість із боку вітчизняних істориків. Особливо це стосується періоду 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Саме тоді на теренах держави складалась нова ідеологія суспільства, ідеологія влади, яка перетворювала людину на “гвинтик” у великому державному механізмі. Радянська ж історіографія віддавала пріоритет політичній історії, соціально-економічним факторам, описувала історію воєн, дипломатії, популяризувала історію партії. На життя людей, зокрема простого народу уваги зверталось недостатньо. Та й після здобуття незалежності зроблені лише перші кроки на шляху дослідження впливу суспільства на історичний процес.

В новітній історичній літературі показуються процеси трансформації соціуму, відбувається психологізація історії, одним з основних напрямків розвитку вітчизняної історичної науки є висвітлення побутових умов життя сільського населення періоду 20-30-х рр. ХХ ст.

На сьогоднішній день не написано достатньої кількості праць, що б висвітлювали побут та дозвілля сільського населення зазначеного періоду. Проте, є дослідження, які торують шлях у даному напрямку. Зокрема, в 1997 р. вийшла брошура П.М.Кравченка “Соціально-побутові умови на індустріальних новобудовах України (20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.)”, що характеризує умови праці будівельників на основних індустріальних новобудовах часів індустріалізації. Автор зосереджує увагу на харчуванні робітників, їх медичному обслуговуванні, висвітлює жахливі антисанітарні умови, в яких доводилося жити будівельникам¹.

В 1998 р. вийшла праця В.П.Коцура, в якій автор побіжно торкається питання про відсталість вітчизняної історичної науки від західної в плані вивчення “історії повсякденності”, тобто такої історії, що розкриває побутові умови життя населення². Цій же темі - “історії повсякденності” та її ролі в подальшому розвитку історичної науки, - присвячена стаття О.А.Удода. Велику увагу автор присвячує методології дослідження цієї проблематики³.

У нашому дослідженні висвітлюється історіографія праць, присвячених побуту та дозвіл्लю сільського населення України в період 20-30-х років ХХ ст. Автор робить спробу об’єктивно

проаналізувати літературу яка виходила в радянській та сучасний період і де знайшла висвітлення згадана проблема.

Постає питання про те, які саме джерела допоможуть історикам здобути інформацію щодо даної теми. До переліку таких можна віднести статистичні матеріали, роботи загального характеру, періодичні видання, мемуарну літературу, звітні матеріали владних органів, усні свідчення сучасників подій того часу.

У дослідженні сільського побуту та дозвілля 20-х – 30-х р. ХХ ст. важливе значення мають статистичні дані. Статистика цього періоду досить неоднозначна і не завжди об'єктивна. Статистичні дані, що носили загальний характер і охоплювали майже весь спектр життя суспільства, знаходяться в збірниках Центральної Статистичної Управи "Україна в цифрах" "Україна: Статистичний щорічник", "Динамика Народного Хозяйства"⁴ та ін. В залежності від політичної кон'юнктури публікувалися ті чи інші статистичні дані. Такі тенденції спостерігаються в поданні матеріалу упорядниками статистичних збірників. На початку 20-х років працівники статистичних відомств ще намагались об'єктивно висвітлювати реальну ситуацію в країні, постійно порівнюючи її з даними довоєнного періоду, не пропагуючи соціалістичний спосіб життя та виробництва. Проте ситуація вже змінюється в середині 20-х років. Значно зменшується кількість коментарів до таблиць та схем, що створює певні труднощі в роботі зі збірниками. Зменшується кількість матеріалів, які показують життя сільського населення, особливо в порівнянні з висвітленням становища міського населення. Більше уваги приділяється розвитку колективної форми господарювання на селі. Проте навіть в умовах приховування деякої частини інформації, не важко прослідкувати ті невдачі радянського керівництва, які спіткали їх на цьому ґрунті.

В 30-х роках дані, які наводить вітчизняна статистика, зовсім втрачають об'єктивність. Збірники статистичних даних наповнюються новими цифрами, які нібито свідчать про побудову соціалізму. Проте в них немає жодного натяку на нестачу продуктів харчування, великий неврожай, про який, наприклад, говориться в даних початку 20-х років, чи бодай на якісь політичні, економічні чи інші причини, що призвели до голоду 1932-1933 рр. Недостатній рівень і матеріалів, які характеризують матеріальне становище сільського населення. Зокрема, можна відзначити, що не подаються жодні дані про заробітну платню колгоспників, наводяться лише дані про заробітну платню міських робітників та

працівників радгоспів, які також перебували в статусі робітників. Про трудовні, якими розраховувалися з селянами, або їх еквівалент, в статистиці не згадується⁵.

Але використовуючи навіть наявні дані, науковці української діаспори роблять децю інші висновки. Зокрема, М. Сціборський⁶ у своєму дослідженні опираючись на статистику 1916 р. та дані кінця 30-х рр. показує, що 15 років під радянською владою для України були регресивними. І лише в середині 30-х років економічна міць Української СРР вийшла на рівень 1916 р. Автор акцентує увагу на навмисному придушенні української економіки союзним урядом, що перетворював Україну на сировинний придаток російських промислових конгломератів. Дослідник побіжно торкається побутових умов трудящого населення.

Отже, статистика, яка була опублікована в умовах ідеологічного та політичного тиску, не відображає дійсної картини матеріального становища сільського населення України періоду 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

Окремим блоком виступають праці загального характеру, які містять в собі інформацію про становище сільського населення досліджуваного періоду.

Роботи пов'язані з узагальненням даної проблематики в радянський період не публікувалися, проте деякі матеріали все ж таки потрапляли до друку крізь густе решето більшовицької цензури. Узагальнюючі праці можна поділити на періоди їх видання, у кожному з яких був відповідний суспільно-політичний, ідеологічний клімат. На зміст і спрямованість праць у кожний період мав суттєвий вплив і стан міжнародних зв'язків.

Перший період написання робіт, що висвітлювали побут та дозвілля можна окреслити 30-тими рр. ХХ ст. У цей час ще не було сформовано передумов написання фундаментальних праць. Дослідження нашої тематики у цей час залежало від політичних перипетій, що відбувалися на селі. Про це свідчать праці, в яких робляться спроби підбиття підсумків господарювання радянської влади на території у 1920-1930-ті рр.⁷. Акцентування в таких працях робиться зазвичай на поодинокі, штучні, з приписками досягнення народного господарства. Своя роль відводилася і для висвітлення побуту та дозвілля. При ретельному аналізі наявних даних іноді виявляється, що побутові умови, які популяризувалися в виданнях того періоду, швидше погіршували, аніж покращували становище працівників.

Роботи даного напрямку, які можна віднести до другого періоду, характерні для періоду 60-70-х років ХХ ст. Зокрема у видавництві “Наукова думка” були видані “Історія селянства України”⁸, “Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР”, також написана “История советского крестьянства”⁹. Майже всі праці спрямовані на висвітлення тих політичних, економічних, соціальних змін, які відбулися в радянському суспільстві після приходу до влади ВКП(б). Центральною темою праць є питання про зародження і розвиток соціалістичного сектора в сільському господарстві, про здійснення суцільної колективізації сільського господарства, зміцнення і розквіт сільського господарства.

Проте, незважаючи на насиченість досліджень партійними документами, статистичними даними, посиланнями на архівні матеріали, зовсім не згадується побутовий аспект життя селянства. Особливо це стосується періоду 20-х –30-х років, коли в суспільному житті сільського населення відбулися корінні зміни. Дуже мало уваги присвячується висвітленню умов життя селян, причому період, який охоплюється при розгляді даної проблеми, становить три-чотири довоєнні роки.

Також на змісті узагальнюючих праць негативно позначилися сталінські оцінки історії радянського суспільства 1920-х – 30-х рр., що стали відроджуватися наприкінці 60-х років ХХ ст. Саме у ці роки й було написано багато узагальнюючих праць. Це й стало чинником того, що праці, які вийшли в це період, містили в собі дозовану кількість правдивої інформації. А висновки і оцінки вкладалися в певні схеми, що обмежувало розробку конкретних проблем пов’язаних із перетрубаціями в Україні перших десятиріч більшовицько-радянської влади.

Настання третього етапу в дослідження життя сільського суспільства можна окреслити початком змін в Радянському Союзі, які розпочалися під гаслом “перебудови” в середині 80-х рр., Він тривав до розпаду СРСР. Саме в цей час починається розсекречення архівних матеріалів, пов’язаних із побутом сільського населення та чинниками, які впливали на його трансформацію¹⁰. Відсутність матеріалу, що стосується поставленої проблематики, не означає того, що вітчизняні історики періоду написання своїх праць необ’єктивно оцінювали ситуацію. Поясненням цьому є те, що дослідники вітчизняної історії, в тому числі й проблем побуту та дозвілля 1920-х – 30-х рр., були поставлені у такі методологічні рамки, коли у своїх працях мусили аналізувати теоретичне й методологічне значення праць класиків марксизму-ленінізму,

партійних рішень, виступів керівників партії для розробки своєї проблеми, тобто, як зазначає В.П.Коцур, характеризувати об'єкт і предмет дослідження тільки з певних ідеологічних позицій¹¹.

Четвертий етап, який можна виділити у написанні українськими істориками праць узагальнюючого характеру на тему побуту та дозвілля сільського населення, розпочався з набуттям Україною незалежності. Проте основними темами, які почали розробляти вітчизняними істориками стали репресії, колективізація, голодомор, причини втрати державності України на початку ХХ ст. Хоча ідеологічні перестороги для дослідження "історії знизу", тобто для вивчення історії власне суспільства, зникли, певний час дослідники історії 1920-1930-х рр., скоріше за інерцією, не використовували новітніх здобутків світової історичної думки. Основними об'єктами дослідження у цей час знову стали державний апарат, економічна, політична, дипломатична історія. І це мало вагомій підставі, оскільки стала доступною чимала кількість раніше закритих джерел.

Розкриття побуту українського селянства можна спостерігати в працях С.В.Кульчицького, у яких автор відображає події колективізації та голодомору 1932-1933 рр.¹². Але цілеспрямованих робіт присвячених висвітленню побуту та дозвілля сільського населення України 20-30-х рр. не написано.

Останнім часом, під впливом західної історіографії, "історія повсякденності" набуває популярності в українській історичній науці. Введення нових методів у історичні дослідження принесло зміни, які відчуються у працях вітчизняних істориків останніх років, що свідчить про відхід від усталеної методології в історичній науці¹³.

З відкриттям архівів дослідження збагачуються фактичним матеріалом, поряд із історією повсякденності в українську історію входять такі поняття як "психологізація" історії та "усна історія". Ці напрямки, які професор В.Г.Сарбей вважав перспективними, надзвичайно актуальні на сучасному етапі розвитку вітчизняної історії. При цьому слід зауважити, що історики на Заході в даному напрямку вже працюють не одне десятиліття. Наприклад, на початку 1980-х рр. у ФРН під керівництвом професора Л. Нітхамера був здійснений унікальний проект по вивченню повсякденного життя німців Рурської області в 1930-ті – 60-ті роки, а через деякий час аналогічне дослідження було проведено у Східній Німеччині.

В Україні дослідження такого характеру вже проводилися, ініціатором їх був Вільям Нолл, закордонний дослідник, який

провів дослідження історії 20-х – 30-х років на основі усних опитувань сучасників подій того часу¹⁴.

Однією з методологічних проблем, з якою постійно має справу історик, є взаємозв'язок і взаємовплив наукової історії та буденної. Буденна історія має свої особливості. Це наявність стійких стереотипів, переважно емоційних елементів над аналітичними, схильність до спрощених причинно-наслідкових зв'язків у трактуванні тих чи інших подій і явищ, їх персоніфікація.

Серед старшого покоління наших співвітчизників можна зустріти позитивні думки щодо періоду тоталітаризму, де в якості одного із головних аргументів є спогади про “сталінський порядок”, який у свідомості цих людей протиставляється сучасному хаосу. У даному випадку ми маємо справу із спогадами взагалі та “усною історією”, зокрема: існування ретроспективних оцінок під впливом не лише минулого досвіду, але й сьогоденного дня.

Останнім часом з'являються праці вітчизняних дослідників, які висвітлюють вузькі періоди та проблеми, що показують дійсну картину того часу. Зокрема дослідник Ф.Кокошко аналізує розвиток культурно-освітніх закладів в українському селі¹⁵. Історик В. Калініченко в праці, присвяченій українському селу періоду непу, побіжно торкається побутових умов життя селянства того часу¹⁶.

Важливим джерелом у дослідженні „історії знизу” є періодичні видання того часу. Вони є лакмусовим папірцем будь-якого суспільства, тому їх значення важко переоцінити. Саме періодика несе ту інформацію, яка вже не згадується в працях загального характеру. Важливе місце для дослідження даної проблематики займає регіональна преса, яка висвітлює місцеві особливості тенденції історичного процесу в регіонах.

Окремою групою джерел виступає мемуарна література, спогади партійних лідерів, передовиків виробництва та інших в яких розкриваються не лише факти, які були відомі обмеженому колу людей, але й суб'єктивні погляди на події, сучасниками яких були автори. Проте, велику цінність несуть в собі спогади простих людей, що нотували події, сучасниками яких вони були. Навіть попри великий відсоток неграмотності, люди залишали після себе писемні спогади. На жаль вони рідко потрапляють до рук дослідників. Проте й ці матеріали можна розшукати при проведенні польових досліджень, звернення до населення через пресу з проханням допомоги дослідженню.

- ¹ Кравченко П.М. Соціально-побутові умови на індустріальних новобудовах України (20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.). – Вінниця: Вінницький державний педагогічний інститут. Кафедра всесвітньої історії, 1997. – 36 с.
- ² Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки. – К.: Наукова думка, 1998. 503 с.
- ³ Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема // Доба. – 2002. №3 - С. 6 –15.
- ⁴ Динамика народного хозяйства Украины 1921-22 – 1924-25 гг. – Х.: ЦСУ УССР. – 145 с. Україна в цифрах: 1927. Центральна статистична управа УСРР. – Х., 1927. – 132 с.; Україна: Статистичний щорічник на 1928 рік. – Х., 1928. – 387 с.; Україна: Статистичний щорічник: 1929 рік / Центральна статистична управа УСРР – Х., 1929. – 399 с.; Народное хозяйство Украины в 1921-1922 гг. – Х.: 1923. – 90 с; Народное хозяйство Украины в 1924-1925 гг. – Х., 1925. – 48 с.
- ⁵ Україна в цифрах: 1936 (статистичний довідник) “Народне господарство та облік”. – Х., 1936. – 737 с.
- ⁶ Сціборський М. Україна в цифрах: статистична студія: території, населення й народного господарства. - Б. М., Канада, 1940. – 43 с.
- ⁷ Радянська Україна за 20 років /АН УРСР. Інститут Економіки/. – К.: Партвидав ЦК КП/б/У, 1937. – 111 с.
- ⁸ Історія селянства Української РСР – К.; Наукова думка, 1967.- 534 с.
- ⁹ История советского крестьянства.- К., Наукова думка, 1982. – 460 с.
- ¹⁰ Очерки развития социально-классовой структуры УССР 1917 – 1937. – К.: Наукова думка, 1987. – 238 с.
- ¹¹ Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки. – К.: Наукова думка, 1998. 503 с.
- ¹² Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. – К.: Либідь, 1989, - 38 с. ; Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. – К., Либідь, 1991. – 357 с.
- ¹³ Кравченко П.М. Соціально-побутові умови на індустріальних новобудовах України (20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.). – Вінниця: Вінницький державний педагогічний інститут. Кафедра всесвітньої історії, 1997. – 36 с.; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами. – К.: Альтернативи, 2001. – 350 с.
- ¹⁴ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920-30-х років. – К: Родовід, 1999. – 560 с.
- ¹⁵ Кокотко Ф. Розвиток культурно-освітньої діяльності в українському селі у 1920-ті роки (на матеріалах півдня України). – М.: Приват-поліграфія, 1998. – 89 с.
- ¹⁶ Калініченко В.В. Селянське господарство в Україні в період НЕПу: історико-економічне дослідження. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.